

908(477.64-751.3):930.2:003.072](049.2)

До питання про першу назву острова Хортиця у творі Костянтина
Багрянородного «Про управління імперією»

Юрій Завгородній (Київ),
Олег Власов (Запоріжжя)

Тези доповіді

За останні тридцять років дослідження історії острова Хортиця досягли помітних результатів і продовжують зберігати набуту динаміку. Вітаючи цю важливу тенденцію, ми хотіли б її підсилити, звернувшись до першої відомої на сьогодні писемної згадки про острів Хортиця і його назви.

Наша розвідка присвячується давньоруському періоду в історії острова Хортиця, який ще залишається недостатньо вивченим; головним писемним джерелом виступає трактат візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного (908–959) «Про управління імперією», в центрі уваги якого опиняється ось ця лаконічна назва: «Ὁ Άγιος Γρηγόριος», тобто «святий Григорій». Вона фігурує у двох авторитетних академічних виданнях твору, які містять грецький текст і його переклад [9, с. 60, 61; 3, с. 48, 49]. І в обох випадках острів Хортиця називається островом «святого Григорія».

Оскільки, це перша відома нам назва острова Хортиця, і вона зустрічається в авторитетному візантійському джерелі високоосвіченого автора, цей факт набуває неабиякої ваги. Саме за цією назвою острів був відомий не одне століття у грецькомовному і, згодом, у латиномовному світі. Те, що великий дніпровський острів за порогами вже в X ст., можливо, мав свого небесного захисника-святого, зайвий раз вказує на існування давніх уявлень про його сакральний статус.

Перша назва острова Хортиці свого часу привернула увагу Дмитра Яворницького, відомого дослідника її старожитностей. Він неодноразово звертався до неї в своїх творах і робив це в різний спосіб. Проілюструємо сказане відповідними цитатами.

Чи не вперше Д. Яворницький згадує острів Хортицю під назвою острів св. Григорія у роботі «Острів Хортиця на ріці Дніпро (З подорожі запорозькими урочищами)» (1886): «У Костянтина Багрянородного Хортиця називається островом Св. Григорія» та «Такі перші свідчення про острів Хортицю. До цього слід додати тільки те, що у деяких списках твору Багрянородного «Про управління імперією (*De administrando imperio*)» Хортиця називається островом не Григорія, а Георгія. Але, це чи проста заміна слова, яка показана вже у наших літописах (Георгій, Гюрга, Гюргій, Григорій), чи звукова зміна, що відбулася за відомим законом переходу букви х у г (Хорт-іц-а, Хорд-іц-а, Гюрді, Гюргі, Георгі, Георгій) [5, с. 41, 43 відповідно].

Отже, Яворницький наводить дві назви острова: св. Григорія і св. Георгія. Вживання останньої назви дослідник ув'язує з неназваними ним списками вищезгаданого твору Костянтина Багрянородного і пропонує власні спроби історико-філологічного характеру для його пояснення.

У роботі «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» (1888) Д. Яворницький відтворює обидві щойно наведені цитати і додає примітку, якої не було у роботі «Острів Хортиця на річці Дніпро»: «*Deadminister. imper., cap. IX, стр. 74-77. Издан. Бон.*» [4, с. 198, 199, 200 відповідно].

Перша назва острова Хортиця зустрічається і в найвідомішому творі Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків»: «У грецького імператора Костянтина Багрянородного (905–959) він має назву острова св. Григорія, котра, як гадають, походить від імені Григорія, просвітника Вірменії, який колись приїжджав на Русь по Дніпру» [7, с. 60]. Цього разу Яворницький не тільки наводить одну з двох згаданих ним назв острова Хортиця, а і пропонує нову її інтерпретацію та робить таке посилання: «Ф.К. Брун, Черноморье, Т. 2, с. 289».

Щойно наведена цитата зберігається і в другому доопрацьованому виданні «Історії запорозьких козаків» [8, с. 104], а також у «Вільності

запорізьких козаків: історико-топографічний нарис» [6, с. 65]. Незмінною в обох випадках залишається і вищезгадане посилання на Ф.К. Бруна.

Очевидно, Д. Яворницький, розуміючи важливість першої назви острова Хортиця, не тільки наводить її в різних своїх роботах, а і пропонує можливі пояснення. Хоча варіант назви острова Хортиця «св. Григорій» у нього домінує, бо вживається п'ять разів у всіх із п'яти наведених роботах, тоді як варіант «св. Георгій», – тільки двічі.

Не оминув увагою першу назву острова Хортиця і видатний вітчизняний історик Михайло Грушевський, сучасник Д. Яворницького. Нам відомо щонайменше про дві його роботи, в яких вона присутня. Це – «Історія України-Руси» і «Київська Русь». В обох випадках Грушевський непрямо та лаконічно цитує Костянтина Багрянородного: «Константин Порфирородний оповідає про жертви подорожніх Русинів на Дніпровім острові св. Георгія (Хортиці) [Константин Deadmin. 9]» і подає ідентичні посилання: «Corpus Scriptorum Hist. Byz – бонське вид., з нього цитуються тексти візантійських письменників, які не представлені новішими виданнями» [1, с. 325; 2, с. 401, 479 відповідно].

На відміну від Д. Яворницького, М. Грушевський не пропонує жодної інтерпретації першої назви острова Хортиця і в обох роботах згадує тільки один її варіант, і це – острів св. Георгія.

Наскільки нам відомо, подальший інтерес до першої назви острова Хортиця продовжує зберігатися у вітчизняній історичній науці і краєзнавчих студіях, а його представники відштовхуються від підходів, свого часу запропонованих Д. Яворницьким, а також М. Грушевським. Тобто вживаються обидві назви острова Хортиця: св. Григорія і св. Георгія, а у випадку св. Григорія пропонується мати на увазі саме просвітника Вірменії.

На нашу думку, перша назва острова Хортиця важлива, бо містить ім'я святого, вживається у широко відомому творі видатного візантійського автора-імператора та містить докладний опис діючого на території острова

язичницького святилища. З огляду на це, ми вирішили з'ясувати наявні різночитання щодо першої назви острова у Д. Яворницького і М. Грушевського. Для цього було окреслено таке коло завдань:

1) перевірити наведені Яворницьким і Грушевським посилання, як на візантійське джерело, так і на дослідження;

2) розширити коло залучених досліджень, в яких зустрічається перша назва острова Хортиця, виданих раніше за вищезгадані роботи Яворницького і Грушевського, й на які вони не посилаються;

3) залучити історичні дослідження, краєзнавчі розвідки, можливо, тексти інших жанрів, які було видано пізніше за вищезгадані роботи Яворницького і Грушевського, включаючи період після 1991 року.

У результаті, за рахунок істотного розширення залученого кола джерел і дослідницької літератури очікується:

а) прояснення першої назви острова Хортиця на користь св. Григорія чи св. Георгія;

б) підготовка коментаря щодо святого, на честь якого було названо острів;

в) проведення аналізу усталених підходів до першої назви острова Хортиця в історичній науці і краєзнавстві.

Запропонована доповідь розглядається нами, як апробація більш ґрунтовного наукового дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Hrushevskiy M.S. Istoriiia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn. / Redkol.: P.S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv : Naukova dumka, 1991. T. 1. 736 s. [pershe vydannia. Lviv, 1898].

2. Hrushevskii M.S. Kyevskaia Rus. S.-Peterburh, 1911. 491 s.

3. Konstantyn Bahrianorodnii. Ob upravlenyy ymperyei. Tekst. Perevod. Kommentaryi. Pod redaktsyei H.H. Lytavryna, A.P. Novoseltseva. Moskva: Nauka, 1989. 496 s.

4. Evarnytskii D.Y. Zaporozhe v ostatkakh staryni y predaniiakh naroda. S.-Peterburhъ : yzдание L.F. Pantelyeva, 1888. Ch. I. 294 s.
5. Evarnytskii D.Y. Ostrov Khortytsa na reke Dnepr (Yz potzdky po zaporozhskym urochyshcham). *Kievskaiia staryna*. 1886. T. XIV, kn. I. S. 41–90.
6. Yavornytskyi D.I. Vilnosti zaporizkykh kozakiv: istoryko-topohrafichnyi narys. Dmytro Yavornytskyi. *Tvory u 20 tomakh*. T. 2. Kyiv – Zaporizhzhia : Tandem-U, 2005. S. 9–223 [perevydannia knyhy 1898 r.].
7. Yavornytskyi D.I. Istoriiia zaporizkykh kozakiv. T. 1. Lviv : Svit, 1990. 320 s. [perevydannia knyhy 1892 r.].
8. Yavornytskyi D.I. Istoriiia zaporozkykh kozakiv u trokh tomakh. T. 1. K. : Naukova dumka, 1990. 592 s. [perevydannia druhoho vydannia pershoho tomu, Moskva, 1900 r.].
9. Constantine Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R.J.H. Jenkins. Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1967, 341 p.